Alessandro Pacifico: van axiomatisch naar bewust geloof: de heilsgeschiedenis als verhaal in het licht van don Guido Bortoluzzi

Een webartikel voor guidobortoluzzi.org op basis van de lezing “Alessandro Pacifico a Farra 2018” (Dalla fede assiomatica alla fede consapevole), geüpload door Gerardo Carnimeo (http://www.youtube.com/watch?v=lVArILnLH2o).

Pastoor Jack Geudens, Smakt, 20 november 2026.

Redactionele leeswijzer

Dit artikel biedt een geordende Nederlandstalige weergave en duiding van de voordracht die scenarioschrijver en schrijver **Alessandro Pacifico** (bekend onder het pseudoniem **Alex Pac**) in 2018 hield in Farra, in aansluiting op het gedachtegoed van **don Guido Bortoluzzi** en eerdere bijdragen op die bijeenkomst (onder meer van Renza Giacobbi en Martelli). Hieronder vindt u eerst het opgebouwde artikel met de kernlijnen van de lezing en daarna de bewerkte, opgeschoonde Italiaanse transcriptie voor wie de oorspronkelijke bewoordingen wil nalezen.

Samenvatting

In zijn lezing *Dalla fede assiomatica alla fede consapevole* (*Van axiomatisch naar bewust geloof*) in Farra (2018) benadert scenarioschrijver en auteur Alessandro Pacifico (Alex Pac) de christelijke heilsgeschiedenis — van *Genesis* tot de *Apocalyps* — vanuit de bouwstenen en wetmatigheden van het verhalen vertellen, gelezen in het licht van het gedachtegoed van don Guido Bortoluzzi. Hij plaatst een vanzelfsprekend, vaak slechts gewoontegetrouw aanvaard geloof (*axiomatisch*) tegenover een *bewust geloof* dat de innerlijke samenhang en het "waarom" van het heilsplan doorgrondt. Daarbij ordent Pacifico de heilsgeschiedenis christocentrisch (met Christus als middelpunt) in drie grote verhalende bedrijven — begin, ontwikkeling en voltooiing — en verbindt hij het *incidente scatenante* (het beginpunt van de breuk en de erfzonde) met de werking van de sacramenten, de waarschuwing tegen een louter meebewegen met eigentijdse denkbeelden en het perspectief op het laatste oordeel en de verrijzenis van het vlees.

Van axiomatisch naar bewust geloof

Pacifico opent zijn lezing met de verantwoording van zijn invalshoek: waar anderen in de bijeenkomst spreken over de historische of natuurwetenschappelijke dimensie in het spoor van don Guido Bortoluzzi, kiest hij als scenarioschrijver voor het perspectief van de **narratie** (verhaalkunde). Zijn titel luidt *Dalla fede assiomatica alla fede consapevole* (*Van axiomatisch naar bewust geloof*).

Met “axiomatisch” doelt hij op een geloof waarin leerstellingen en geloofsartikelen als vanzelfsprekende uitgangspunten of gewoonten worden aangenomen — soms zonder dat de innerlijke samenhang en draagwijdte ervan echt zijn doorgrond. Als voorbeeld noemt hij hoe veel gelovigen bepaalde waarheden of leerstukken (zoals de Onbevlekte Ontvangenis of de erfzonde) min of meer vanzelfsprekend voor zich uit schuiven, terwijl het gedachtegoed van don Guido volgens hem een stap mogelijk maakt naar een dieper, meer bewust verstaan van de heilsgeschiedenis als geheel.

De heilsgeschiedenis in drie verhalende bedrijven

Vanuit de verhaalkunde — waarbij hij verwijst naar klassieke vertelpatronen en naar de *reis van de held* (zoals in *In de ban van de ring* van J.R.R. Tolkien) — schetst Pacifico de heilsgeschiedenis als één samenhangend verhaal met Christus als middelpunt, opgebouwd uit drie fasen:

1. **Het begin (*Genesis*):** Het ontstaan van de schepping uit het niets door God en het *incidente scatenante* — het binnendringen van de breuk en de erfzonde. Volgens Pacifico ligt het beginpunt van die breuk niet enkel in een uiterlijke handeling, maar in de innerlijke wending en het denken van de mens, waarna de situatie ontregeld raakt en de noodzaak van herstel zichtbaar wordt.
2. **De ontwikkeling (*Oude Verbond en Evangelie*):** De weg van het verbond met Abraham, de voorbereiding door de geschiedenis en de messiaanse verwachting, uitlopend op het keerpunt (*climax*) in het Evangelie: de komst, het lijden, de

dood en de verrijzenis van Jezus Christus en het ontstaan van de Kerk als gemeenschap die op alle volken is gericht.
3. **De ontknoping en voltooiing (*Sacramenten en Apocalyps*):** De innerlijke vernieuwing en genezing door de sacramenten op weg naar de voleinding aan het einde der tijden, wanneer God alles vernieuwt (*"Zie, Ik maak alle dingen nieuw"*).

Waarschuwing tegen louter "axiomatische" overlevering en modernisme

Een belangrijk deel van Pacifico's betoog gaat over hoe de Bijbel en de katholieke geloofsleer worden gelezen. Hij bekritiseert een benadering waarin de bijbelse oorsprongsverhalen worden losgemaakt van hun historische en leerstellige ankerpunten of worden herleid tot louter vrijblijvende symboliek om mee te bewegen met wisselende tijdgeest en eigentijdse denkbeelden.

Wanneer de erfzonde of de historische ankers van het heilsverhaal worden weggeredeneerd, verliest de verhaallijn volgens hem haar innerlijke spanning en verklaringskracht: zonder de breuk en het *incidente scatenante* wordt immers onbegrijpelijk waarom de komst en verlossing van Christus zo ingrijpend en noodzakelijk zijn.

Sacramenten als weg tot genezing en voltooiing

In de derde fase van het verhaal richt Pacifico de aandacht op de sacramenten — onder meer **Doopsel**, **Biecht (Verzoening)**, **Eucharistie**, **Huwelijk**, **Vormsel** en **Wijding**. Hij benadrukt dat het geloof niet mag blijven steken bij uiterlijke gewoonte of een louter

formele handeling, maar gericht is op een levende relatie met God en op innerlijke genezing en vernieuwing.

- **Doopsel en Vormsel:** De intrede in de genade en het kindschap van God, en de roeping tot een bewuste, volwassen geloofshouding in de kracht van de Heilige Geest.
- **Biecht en Eucharistie:** De Biecht als weg van geestelijke genezing en verzoening, en de Eucharistie als bron van voeding, herstel en omvorming naar het beeld van Christus.
- **Huwelijk en Wijding:** Het Huwelijk als genadevolle gemeenschap en trouw in het licht van Christus en de Kerk, en de Wijding als dienst aan de sacramenten binnen de Kerk.

Ter illustratie van een bewuste en diep doorleefde sacramentenpraktijk wijst Pacifico op twee uiteenlopende figuren: **Pater Pio van Pietralcina** (priester en kloosterling) en **J.R.R. Tolkien** (een gelovige leek en schrijver), die beiden groot gewicht hechtten aan regelmatige biecht en dagelijkse eucharistische gemeenschap. Aan het slot verbindt hij deze lijn met het laatste oordeel en de verrijzenis van het vlees: eerst het helder worden van de waarheid en de verhouding tot God, en vervolgens de volledige vernieuwing waarin mens en schepping hun bestemming vinden.

Bewerkt Italiaans script — *Alessandro Pacifico a Farra 2018*

Mi sento? Sono Alessandro Pacifico. Io mi occupo di narrativa, sono sceneggiatore principalmente; probabilmente chi mi ha letto mi conosce come Alex Pack, perché questo è il mio pseudonimo come scrittore. E mi riallaccio alle discussioni che sono state fatte questa mattina: cioè, da un lato, ciò che ci ha spiegato Renza Giacobbi — che sostanzialmente *Genesi* non è un mito, ma è un racconto reale — e poi, dall'altro lato, quello che ha detto Martelli e che ci fa capire che grazie a don Guido fede e scienza finalmente trovano una voce comune, una sinergia. Io espongo lo stesso argomento, però dal punto di vista della narrazione. Quindi il titolo della mia conferenza è questo: *Dalla fede assiomatica alla fede consapevole*. Faccio una piccola premessa: "assiomatica" nel senso dell'assioma inteso come una cosa che si capisce che è vera e quindi la si dà per scontata, ma anche come una cosa che si dà per scontata e la si presume vera anche se in realtà non l'abbiamo compresa fino in fondo. E molti cattolici sono così: come per esempio adesso sappiamo cos'è l'Immacolata Concezione grazie a don Guido, prima… Mi riferisco a questo per "assioma", tanto per intenderci. Grazie a don Guido noi possiamo fare un salto, passare a un livello di comprensione più profondo della storia della salvezza, perché sostanzialmente quello di cui sto parlando — dalla *Genesi* fino a oggi — è la storia della salvezza, non è che stiamo parlando di altro. Quindi, per assurdo, la questione è una storia e rispetta tutte le regole delle storie ben scritte, paradigmatiche, che rispettano le regole della narrativa. A scuola di sceneggiatura, quando si studiano le storie, si studiano le regole che fanno una storia, quindi le regole della narrativa: si parte da Omero, si passa alla Bibbia, si approfondisce anche la storia di Cristo, fino ad arrivare ai paradigmi

narrativi. In modo particolare, la storia della salvezza è vista da un punto di vista cristocentrico: Cristo come protagonista, è un *viaggio dell'eroe*. Qui ci vorrebbe la diapositiva successiva, che mostra una cosa che forse appunto riconoscono altri, no? Che è *La Compagnia dell'Anello*, tratta da *Il Signore degli Anelli* di Tolkien, che è il viaggio dell'eroe per eccellenza, o almeno uno degli esempi più importanti scritti nel secolo scorso. Una storia si divide in tre atti sostanzialmente, no? Penso sia risaputo: i fumetti, i romanzi, i film hanno tre momenti topici della storia. E la storia della salvezza ha tre atti, sono chiari: il primo è l'inizio, la *Genesi*; poi c'è lo sviluppo, la Bibbia, in modo particolare il Vangelo; e poi c'è la risoluzione, che è ovviamente l'Apocalisse. Sono tre atti chiari, non ci si può sbagliare, è palese la cosa. E noi possiamo iniziare ad analizzare il discorso della narrativa all'interno della Bibbia partendo da un termine di cui ultimamente si abusa moltissimo tra biblisti e teologi, che è il concetto di *teologia narrativa*. Non so se l'avete già sentita nominare: è un concetto di cui proprio attualmente si abusa tantissimo, e ho sentito tantissime esegesi fatte da biblisti e teologi in cui si parla di teologia narrativa. La teologia narrativa, sostanzialmente, come sarebbe secondo i teologi e i biblisti? Prendi un fatto, un frammento della Bibbia — per esempio Giuseppe venduto dai fratelli — noi lo leggiamo, lo riportiamo alla nostra vita presente e questa cosa ci aiuta a stare in relazione con Dio e a vivere il nostro presente rispetto a Dio. Ma questo, tecnicamente, per noi che facciamo sceneggiatura, non è una teologia: cioè la teologia sarebbe lo scoprire il significato della storia di Dio, dell'Autore. Quindi la teologia intesa dal narratore è lo studio dell'Autore, non lo studio del messaggio che può esserci in un dato momento del racconto — quella è pedagogia. Quindi

sostanzialmente, quando in narrativa si parla di teologia narrativa, non si intende questo, cioè non tutte le storie, anche le storie più semplici, hanno un significato; o meglio, fosse anche una barzelletta, ha sempre una morale, un significato anche intrinseco o involontario. Quindi la teologia narrativa che cos'è? È la comprensione della storia, iniziando a capire il perché le cose sono andate in un certo modo, il perché l'Autore l'ha scritta così. No, questa cosa è possibile solo ed esclusivamente a partire da don Guido. Prima tutto era basato su degli assiomi: cioè in pratica tutta la struttura dogmatica su cui si è retta la dottrina cattolica prima era un informe atto di fede — per quanto avesse una sua coerenza, e non voglio in nessun modo sminuire la fede cattolica precedente, ma con don Guido è possibile andare oltre. Iniziamo a parlare della prima parte della storia, dell'inizio. Il cattolico, comunque la persona che segue la storia della salvezza, inizia ovviamente da che cosa? Dalla *Genesi*, no? Questa immagine, che è fatta da mia sorella, è la prima immagine in cui si cerca di far capire attraverso l'immagine che il colpevole è Adamo, non la donna. Ci sono dei messaggi che sono anche subliminali, volendo, perché si usa il messaggio subliminale nei fumetti e nelle illustrazioni: è una cosa comune, non è complottismo, si usa per aiutare i lettori a immagazzinare il messaggio a livello inconscio. Voi potete vedere in questa illustrazione dei palesi messaggi subliminali: io non ve li dico, però va be', potete scorgerli. Allora, sostanzialmente *Genesi* significa "inizio" e la *Genesi* che cos'è? "In principio", sostanzialmente l'equivalente di "tanto, tanto tempo fa", quello che c'è in tutte le storie: tanto tempo fa c'era una situazione, tutto andava bene, poi succede qualcosa che fa sì che la situazione degeneri. Questo è quello che c'è in tutte le storie, anche nella *Genesi*, anche nella storia della

salvezza: accade lo stesso meccanismo, tutto va bene, a un certo punto succede qualcosa, tutto cambia e tutto inizia a degenerare. Questo, in narrativa, viene detto *incidente scatenante*: è quello che provoca la storia. C'è un fatto che magari nei film spesso chi guarda un film al primo impatto non si accorge di quale sia l'incidente scatenante. L'incidente scatenante non è una cosa palese, può essere un pensiero: il protagonista fa un pensiero e l'antagonista… L'incidente scatenante è spesso avviato dall'antagonista; in questo caso abbiamo il protagonista che è Cristo, quindi abbiamo subito l'idea che c'è un piano di salvezza, ma l'incidente scatenante qual è? Quando Adamo si mette in testa l'idea che… L'incidente scatenante è un pensiero, non è un'azione: per Adamo l'incidente scatenante è il pensiero, perché senza quel pensiero non succedeva niente. Il cattolico, come ha fatto presente questa mattina Renza, è messo davanti a un racconto che è quello della *Genesi* mosaica — cioè della *Genesi* scritta o comunque tramandata da Mosè — che è una serie di motivi, un racconto mitico, ovvero un racconto di cui, se non abbiamo delle chiavi di lettura ben precise, si può tirar fuori un'interpretazione sicuramente sbagliata. Infatti la *Genesi* si può leggere in tanti modi: in modo fondamentalista, letteralista, critico… C'è un albero, un frutto, un serpente parlante… Anche gli gnostici l'hanno interpretata a modo loro: per esempio nella gnosi l'albero della conoscenza del bene e del male è la conoscenza in senso lato, e l'uomo pecca nel momento in cui vuole conoscere la realtà. È una cosa incredibile, però sta nella Bibbia, e se uno la legge senza chiavi di lettura può tirarne fuori di tutto. Anche i satanisti, poco risaputo, leggono la *Genesi* in maniera distorta o comunque la interpretano con chiavi di lettura diverse dalle nostre. Lo svuotamento della teologia cattolica è iniziato a partire dal

momento in cui le chiavi di lettura che la Chiesa cattolica aveva dato in duemila anni di storia non sono state più prese in considerazione, per una paura che proveniva dal confronto con la scienza moderna: ci ha fatto credere che la Chiesa trovasse difficoltà in un mondo scientifico sempre più all'avanguardia e legato allo sviluppo delle tecnologie. È successo che negli uomini di fede nacque un complesso di inferiorità a livello inconscio — ovviamente non lo ammettevano — e questo ha provocato una paura di continuare ad affermare la verità. Quindi si è passati a quella che è la cosa più nota: il compromesso, che sostanzialmente è una cosa tipica del modernismo — che è un'eresia — che vuole adattare la verità cristiana, le verità di fede, al pensiero attuale. Ma le tendenze attuali cambiano sempre: tra vent'anni seguono magari un altro orientamento, e non è basato sulla verità eterna. Questo ha portato anche a qualcos'altro: all'evoluzionismo, che significa l'evoluzione, il neodarwinismo, cioè il trasformismo delle specie, letto però in chiave provvidenziale, come se la materia si trasformasse provvidenzialmente. Questo è incompatibile con la dottrina cattolica inerente la *Genesi*. Questo approccio è nato nel momento in cui si è iniziato a parlare di *generi letterari* per la Bibbia. Per uno che studia narrativa, la Bibbia è un racconto, ha un genere letterario suo: quando noi parliamo di genere letterario della Bibbia, sentiamo un teologo o un esegeta che parla di generi letterari. È vero che ci sono libri con un valore più sapienziale, alcuni sono più vicini alla cronaca storica, altri sono più legati magari a un racconto allegorico, però di fatto sono tutte storie nella Bibbia: è una storia, non è un saggio accademico o scientifico, non è una poesia, è una storia a sé. L'unica categoria è: è una storia. Quindi negare che la *Genesi* abbia un valore storico e dire che la *Genesi* è solo una storia,

per me è un assurdo logico. Oltretutto è un assurdo logico perché il Magistero ha sempre detto il contrario, cioè che la *Genesi* ha pretese storiche. Questo è quello che mi dicono la maggior parte dei teologi, e con quello vi scontrate continuamente; io, essendo uno sceneggiatore, non dovrei avere le competenze di un teologo o di un biblista, ma a volte, quando sento certe cose, mi viene da dire come stanno le cose: c'è il Magistero straordinario della Chiesa, che è l'esercizio del Magistero quando si pronuncia sulle verità di fede in modo definitivo, non è un Magistero che ha un valore relativo: la Chiesa ha detto che questa cosa è giusta o sbagliata ed è così per sempre. Un papa non può cambiare le carte in tavola rispetto a una parte del Magistero straordinario, come il Concilio di Trento, dove si dice che è anatema negare la figura storica di Adamo. Il Concilio di Trento ci dice che la *Genesi* ha un valore storico. Solo che col passare del tempo, per far avanzare l'idea che l'evoluzione potesse essere compatibile con la *Genesi*, a un certo punto il Concilio di Trento non è bastato più, e la Chiesa cattolica nel 1909 ha emanato un documento della Pontificia Commissione Biblica sul carattere storico dei primi tre capitoli della *Genesi*. In questo documento — che è anche breve, lo potete leggere velocemente — sono riportati tutti i punti in cui si dice che la *Genesi* ha elementi simbolici o metaforici da saper leggere, ma anche le chiavi di lettura date dalla Chiesa che, se vengono rispettate, anche se magari si possono avere diverse interpretazioni nelle grandi linee, rimangono all'interno della dottrina cattolica. E questi elementi che vengono dati, cioè queste chiavi di lettura, sono storiche, hanno un valore reale, cioè sono cose che hanno permesso alla dottrina cattolica di esistere. Ecco alcune delle principali: la creazione dal nulla ad opera di Dio — senza Dio non c'era la creazione, quindi eravamo nel

nulla; poi la creazione dell'uomo e della donna; il fatto che l'umanità sia stata creata integra e in grazia — Dio, essendo buono, non poteva crearla imperfetta; poi la donna tratta dall'uomo, che sembra un dettaglio ma fa parte di quelle chiavi che la Chiesa considera un punto fondamentale per l'interpretazione della *Genesi*: la donna è stata tratta o comunque generata dall'uomo. Su questo si è discusso tanto alla fine dell'Ottocento e all'inizio del Novecento, cercando di capire come fosse possibile; poi il peccato originale… Nessun altro a parte Adamo poteva commettere il peccato originale, come scopriamo anche grazie a don Guido, perché Adamo è il capo della stirpe umana; la donna fu solo tentata e sedotta, quindi tecnicamente non è la responsabile principale del peccato originale, anche se molti cattolici credono il contrario; poi la propagazione del peccato originale in tutta la stirpe umana, non ci sono più solo figli di Dio, e il peccato originale ha inizio a partire dal concepimento. Questo è nel Catechismo della Chiesa cattolica: sostanzialmente tocca l'uomo fin dal concepimento. Altre tappe della storia della salvezza sono la redenzione, la necessità quindi di Maria, la nascita del Redentore, l'incarnazione di Cristo come necessità per la salvezza, chiaramente la lotta contro il male e l'inferno, la possibilità di perdersi, poi il giudizio universale e infine la risurrezione della carne. Questo è ciò che muove quello che in narrativa viene chiamato lo *sviluppo narrativo* della storia, che parte dall'incidente scatenante. Negare il peccato originale dal punto di vista narrativo significa negare la storia stessa: quindi anche vari teologi o scrittori che scrivono libri dove si nega il peccato originale, da un punto di vista logico e narrativo svuotano il racconto, perché senza incidente scatenante non c'è più la storia. Quindi, in pratica, senza peccato originale non ci sarebbe stato bisogno di Cristo: tutta la

storia della salvezza ruota attorno al peccato originale. Ma nel momento in cui con don Guido entriamo in questa prospettiva, usciamo da una visione puramente assiomatica in cui prima non si capiva il perché le cose fossero andate in un certo modo o il perché di certi dogmi fondamentali. Adesso possiamo comprenderlo perché abbiamo una comprensione dell'incidente scatenante in un racconto: se tu non capisci cos'è l'incidente scatenante, non capisci il racconto. Ci sono dei film o dei libri dove tu vieni messo all'interno della storia, magari all'interno di quello che potrebbe essere tra virgolette il secondo atto, apposta affinché si crei maggiore suspense e interesse e si voglia capire come si è sviluppata la storia; però l'incidente scatenante a un certo punto si deve scoprire, si deve capire come e perché è avvenuto per comprendere lo sviluppo del racconto. Noi siamo in un momento paradigmatico per la storia: chiaramente don Guido è il primo che ci apre gli occhi su tutto questo, ci dice qual è l'incidente scatenante legato al peccato originale. Si diceva che era un mistero come si propagasse nel genere umano, anche se veniva in qualche modo presupposto nella dottrina cattolica; e don Guido ci permette per la prima volta di capire lo sviluppo: "il Verbo si fece carne e venne ad abitare in mezzo a noi". Questo è sostanzialmente l'obiettivo a cui si deve arrivare dopo il peccato originale. Poi viene la vicenda dei "figli di Dio" e dei "figli degli uomini", il mondo post-diluviano in cui si sviluppa l'umanità dopo la catastrofe. Poi c'è chiaramente la scelta di Abramo, quindi di un popolo eletto, il progressivo recupero dell'umanità: Dio inizia a recuperare l'umanità non da subito, ma da quando stabilisce un patto con Abramo. Il popolo eletto ha subito un recupero perché avvengono anche nascite particolari, per esempio Isacco, Samuele, Giovanni Battista, Sansone

eccetera: molti personaggi biblici sono nati da donne sterili o in situazioni particolari, come è stato evidenziato tante volte in altri incontri. E poi con re Davide inizia l'attesa messianica e si capisce che Dio prepara un piano di salvezza che poi si estenderà a tutti i popoli. Una cosa interessante da dire è che questa provvidenza che ha guidato la storia non ha riguardato solo un angolo isolato, ma ha preparato l'umanità in vista della venuta del Messia. Siamo arrivati così al momento in cui l'umanità è pronta per l'arrivo del Messia e nasce la Chiesa. Questo in narrativa viene chiamato *climax*, cioè la parte che precede la risoluzione del racconto. Abbiamo detto: inizio, sviluppo, risoluzione, no? Poco prima della risoluzione avviene qualcosa che ti fa capire come si deve sciogliere il film o il romanzo, il momento decisivo, e questo è quello che succede nel Vangelo. Il Vangelo sostanzialmente è la parte finale dello sviluppo nel racconto: il climax è Gesù, la sua nascita, passione, morte e risurrezione, che alla fine fa nascere concretamente la Chiesa, cioè la comunità cristiana, che è qualcosa di nuovo rispetto all'antica alleanza e che viene estesa a tutti i popoli della terra. Questo ci fa capire cos'è la *risoluzione*: i sacramenti e il sacrificio che distinguono la vita cristiana. Noi abbiamo i sacramenti, e il primo come tutti sanno è il Battesimo, che ha anche un suo senso cronologico perché la prima cosa qual è? Il Battesimo ci introduce dalla condizione naturale alla vita di grazia, ci fa figli adottivi di Dio; nel Battesimo si rinuncia al male e al principe di questo mondo per appartenere a Cristo. Questo è il Battesimo sostanzialmente: noi veniamo battezzati per diventare figli di Dio, però la condizione di figlio adottivo non è ancora il compimento finale, perché l'obiettivo è partecipare pienamente alla vita divina, non restare a metà strada. Ecco il mandato di evangelizzare: Gesù dice di

evangelizzare ogni creatura, però evangelizzare non è il fine ultimo in sé: ciò a cui serve l'evangelizzazione è portarci in relazione con Dio all'interno della comunità cristiana e farci accedere ai sacramenti. L'obiettivo è arrivare ai sacramenti: la comprensione di tutta la storia della salvezza ci aiuta a capire la caduta e il riscatto, e i sacramenti servono a questo scopo, cioè a trasformarci interiormente per tornare alla comunione piena con Dio. Dal Battesimo si passa sostanzialmente agli altri sacramenti che hanno l'obiettivo di contribuire a questa nostra trasformazione: la Confessione, o sacramento della Riconciliazione — ma molti lo chiamano anche sacramento della guarigione dell'anima, ed è un termine molto significativo — perché il problema della Confessione è che è uno dei sacramenti più fraintesi. Molti pensano che il peccato sia solo un'offesa fatta a un Dio arrabbiato, e che ci si confessi solo per placarlo. In realtà il peccato ferisce la mia anima e la mia persona: io sono ferito e ho bisogno della Confessione e della misericordia di Dio, che avviene attraverso il ministero del sacerdote che rappresenta Cristo, per permettere la guarigione dell'anima. A quello serve la Confessione, non a ottenere un favore da un padrone offeso. Poi c'è la condizione che Gesù mette per avere la vita, che è l'Eucaristia. L'Eucaristia è ciò che rende la Chiesa cattolica tale: se non avessimo il sacramento dell'Eucaristia, la Chiesa cattolica non esisterebbe. Nell'Eucaristia Gesù ci dona se stesso — il suo Corpo e il suo Sangue — per riavviare un processo di guarigione e di assimilazione che avviene con la comunione. Nel cristianesimo vissuto in modo inconsapevole — come prima, con la fede assiomatica, non la fede consapevole — ci si accosta all'Eucaristia quasi per abitudine. L'Eucaristia invece ha l'obiettivo di guarire e trasformare ciò che in noi è fragile e ferito, e questa cosa è

importante averla chiara perché Dio rispetta il nostro libero arbitrio: se noi non ci accostiamo all'Eucaristia con consapevolezza e desiderio di essere guariti, non ha la stessa efficacia interiore. Quando ci accostiamo all'Eucaristia con questa consapevolezza, chiedendo di essere guariti dalle nostre fragilità e dalle nostre inclinazioni disordinate, diventa molto più efficace, perché la grazia agisce in noi e ci trasforma sempre più a immagine dei figli di Dio. Poi c'è il Matrimonio: anche il Matrimonio viene istituito e rinnovato da Cristo. Quando Gesù parla del matrimonio, richiama all'origine e chiede fedeltà e responsabilità. La fedeltà nel matrimonio serve a custodire e risanare ciò che è stato ferito dalla rottura originaria e dalle inclinazioni disordinate, perché l'infedeltà impedisce una vera comunione sponsale. Come dice san Paolo, l'unione tra l'uomo e la donna rimanda al mistero di Cristo e della Chiesa: un amore che chiede dedizione, fedeltà e dono di sé. E non è semplicemente un fatto naturale o un'abitudine sociale: il matrimonio cristiano è una grazia che si ottiene in Cristo, perché la grazia di Dio ci rende capaci di una fedeltà autentica e duratura. Poi c'è il sacramento della Confermazione, o Cresima, un'altra tappa fondamentale legata allo Spirito Santo, che segna il passaggio a una fede più matura e consapevole. Si è battezzati, ma con la Cresima si è chiamati a diventare cristiani adulti, ad accogliere la forza dello Spirito Santo e a vivere la fede in modo personale e consapevole, non solo per tradizione familiare. Il problema che noto è che spesso si vive la Cresima in modo formale o troppo presto, senza una reale consapevolezza, e così tanti ragazzi dopo la Cresima si allontanano perché non hanno davvero incontrato il Signore in modo vivo. L'obiettivo invece è stabilire una relazione profonda con Dio, affinché

lo Spirito Santo abiti in noi e trasformi la nostra vita in modo consapevole. Poi c'è il sacramento dell'Ordine: serve a garantire che ci siano ministri ordinati che celebrano i sacramenti. Gesù sceglie degli apostoli e i presbiteri continuano questo ministero affinché la Chiesa abbia sempre chi celebra i sacramenti che alimentano la vita cristiana. E qui c'è una citazione di Tolkien che è bellissima — anzi, faccio due esempi, uno è san Pio da Pietralcina e l'altro è Tolkien. San Pio faceva la comunione tutti i giorni e si confessava regolarmente: era un santo, un sacerdote segnato dalla croce, eppure sentiva il bisogno costante della misericordia e della grazia. L'altra persona che si confessava spesso e andava a Messa tutti i giorni è Tolkien, lo scrittore de *Il Signore degli Anelli*, un laico di grande profondità spirituale. Nelle sue lettere Tolkien scrive parole straordinarie sul Santissimo Sacramento, sull'Eucaristia come centro della vita e della vocazione del cristiano, come luogo in cui ciò che è fragile e limitato viene accolto e trasfigurato in vista della vita eterna. Chi legge le sue lettere si accorge di quanto fosse profonda la sua vita sacramentale e spirituale. Andando direttamente all'Apocalisse, alla conclusione: abbiamo detto che la risoluzione sono i sacramenti, ma la parte finale del racconto è la conclusione ultima della storia. Il finale della storia del cristianesimo è l'Apocalisse: dal punto di vista del significato, ricordiamo la frase: *"Ecco, io faccio nuove tutte le cose"*. È Cristo che ritorna e che rinnova il mondo segnato dal male, riportandolo alla pienezza e anzi a una bellezza ancora maggiore. Dal punto di vista etimologico, *apocalisse* significa "rivelazione", togliere il velo su ciò che non era ancora pienamente manifesto. E in questo orizzonte anche Fatima è un segno forte legato all'Apocalisse, alla donna vestita di sole, all'appello alla conversione e al compimento dei tempi. Quando

si parla di “fine dei tempi”, non bisogna intenderla in modo catastrofico o fatalistico come la distruzione fine a se stessa, ma come il compimento del tempo della storia umana che si apre al tempo definitivo di Dio. E qui entriamo nell’ultima parte, e chiudo perché non voglio allungarmi troppo, che riguarda una dottrina importante della Chiesa: il giudizio universale e la risurrezione della carne. Secondo la dottrina cattolica, il giudizio universale precede la risurrezione finale della carne, non il contrario. Perché? Perché prima deve emergere chiaramente la verità sul bene e sul male, sulla nostra risposta a Dio e sulla nostra condizione, affinché sia manifesta la giustizia e la misericordia di Dio; e poi avviene la risurrezione della carne, in cui l’uomo nella sua interezza — anima e corpo — partecipa al compimento. Questo è importante perché la risurrezione della carne riguarda l’uomo concreto, non solo un’anima disincarnata: quando Gesù si trasfigura sul monte Tabor, Mosè ed Elia appaiono in modo reale e luminoso, perché nell’eternità il tempo non è lineare come lo percepiamo noi quaggiù con i nostri sensi limitati. La risurrezione è già avviata in germe attraverso i sacramenti, e trova il suo compimento definitivo alla fine. E questo ci richiama anche al senso ultimo dell’offerta e della consacrazione della vita a Dio, affinché tutta la nostra esistenza — dall’origine fino al compimento — sia affidata a Lui e trasformata dalla sua grazia. Questo è il senso complessivo del discorso, in modo comprensibile a tutti.

Nederlandse vertaling — *Alessandro Pacifico a Farra 2018*

Ben ik goed verstaanbaar? Ik ben Alessandro Pacifico.

Ik hou mij bezig met verhalen en vertellingen; ik ben voornamelijk scenarioschrijver. Wie mij gelezen heeft, kent mij waarschijnlijk onder mijn schrijverspseudoniem Alex Pack.

Ik sluit graag aan bij de gesprekken die vanmorgen zijn gevoerd: enerzijds bij wat Renza Giacobbi ons heeft uitgelegd — dat *Genesis* in wezen geen mythe is, maar een werkelijk gebeurd verhaal — en anderzijds bij wat Martelli heeft gezegd, waaruit blijkt dat geloof en wetenschap dankzij don Guido eindelijk een gemeenschappelijke stem, een synergie vinden.
Ik behandel hetzelfde thema, maar dan vanuit het perspectief van de vertelkunst.

De titel van mijn lezing luidt: *Van axiomatisch geloof naar bewust geloof*. Ik geef eerst een korte toelichting: “axiomatisch” gebruik ik in de zin van een axioma — iets waarvan men begrijpt dat het waar is en daarom als vanzelfsprekend aanneemt, maar ook iets dat men voor waar houdt en als vanzelfsprekend beschouwt zonder het echt ten volle te hebben doorgrond. Zo zijn veel katholieken: zoals we nu bijvoorbeeld dankzij don Guido weten wat de Onbevlekte Ontvangenis inhoudt, terwijl dat vroeger…
Daar doel ik op met het woord “axioma”, om elkaar goed te begrijpen.

Dankzij don Guido kunnen we een sprong maken naar een dieper begrip van de heilsgeschiedenis. Want waar het hier in de kern om draait — van *Genesis* tot vandaag — is de heilsgeschiedenis; ergens anders gaat het niet over.

Hoe opmerkelijk het ook klinkt: dit geheel vormt een verhaal en volgt de regels van goed geschreven, paradigmatische verhalen die aan de wetten van de vertelkunst beantwoorden. Op de scenarioschool bestudeer je bij het analyseren van verhalen de wetten die een verhaal laten werken: je begint bij Homerus, gaat verder naar de Bijbel, verdiept je ook in het verhaal van Christus en komt zo bij de verhalende grondpatronen uit. In het bijzonder laat de heilsgeschiedenis zich lezen vanuit een christocentrisch gezichtspunt, met Christus als hoofdpersoon — als een *heldenreis*. Hier hoort eigenlijk de volgende dia bij, die iets laat zien wat veel mensen zullen herkennen: *De Reisgenooten* (*La Compagnia dell'Anello*) uit *In de ban van de ring* van Tolkien, een van de belangrijkste voorbeelden van de heldenreis uit de vorige eeuw.

Een verhaal bestaat in wezen uit drie bedrijven, zoals algemeen bekend: stripverhalen, romans en films kennen drie kernfasen. Ook de heilsgeschiedenis heeft drie duidelijke bedrijven: het eerste is het begin, *Genesis*; daarna volgt de ontwikkeling, de Bijbel en in het bijzonder het Evangelie; en ten slotte is er de ontknoping, dat is uiteraard de Apocalyps. Die driedeling is zo helder dat je je er nauwelijks in kunt vergissen.

We kunnen de verhalende kant van de Bijbel benaderen vanuit een begrip waar de laatste tijd onder bijbelwetenschappers en theologen enorm veel misbruik van wordt gemaakt: *narratieve theologie*. Ik weet niet of u de term kent, maar ik hoor haar in talloze exegeses van theologen en bijbelwetenschappers voorbijkomen. Wat verstaan zij daar doorgaans onder? Men neemt een passage uit de Bijbel — bijvoorbeeld Jozef die door zijn broers wordt verkocht — leest die, betrekt haar op het eigen leven en laat zich erdoor helpen in de relatie

met God en het dagelijks bestaan. Technisch gezien is dat voor ons, als scenarioschrijvers, echter geen theologie: theologie is het ontdekken van de betekenis van het verhaal van God, van de Auteur. Vanuit het oogpunt van de verteller is theologie dus de studie van de Auteur, niet enkel de studie van een les of boodschap op een bepaald moment in het verhaal — dat is pedagogiek. Wanneer men in de vertelkunst over narratieve theologie spreekt, bedoelt men dus niet dat elk verhaal slechts een losstaande les oplevert; zelfs een eenvoudig verhaal of een mop draagt altijd een zekere strekking of betekenis in zich, al is die soms onbedoeld.

Wat is narratieve theologie dan wél? Het is het doorgronden van het verhaal, doordat je begint te begrijpen waarom de dingen zo zijn verlopen en waarom de Auteur het zo heeft geschreven. En dat wordt pas echt inzichtelijk vanaf don Guido. Vroeger berustte veel op axioma's: de dogmatische structuur van de katholieke leer werd vaak beleefd als een ongevormde geloofsdaad. Daarmee wil ik de eerdere katholieke geloofsbeleving zeker niet kleineren, want die had haar eigen samenhang, maar met don Guido kunnen we een stap verder zetten.

Laten we beginnen bij het eerste deel van het verhaal, het begin. Wie de heilsgeschiedenis volgt, begint uiteraard bij *Genesis*. Deze tekening, gemaakt door mijn zus, is de eerste afbeelding waarin via het beeld wordt benadrukt dat de verantwoordelijkheid bij Adam ligt, niet bij de vrouw. Er zitten ook elementen in die als het ware subliminaal werken; in stripverhalen en illustraties is dat heel gebruikelijk — geen complottheorie, maar een middel om lezers een boodschap op een onbewust niveau te laten opnemen. In deze

illustratie kunt u zulke subtiele aanwijzingen ontdekken; ik zal ze niet allemaal opnoemen, maar u kunt ze zelf zien.
Genesis betekent in wezen “begin” — “in den beginne”, vergelijkbaar met “lang, lang geleden”, waarmee zoveel verhalen starten: er is een beginsituatie waarin alles in orde is, en dan gebeurt er iets waardoor het evenwicht wordt verstoord en de situatie verslechtert. In de vertelkunst heet dat het *incidente scatenante* (het aanzettende voorval / de aanleiding): het element dat het verhaal in beweging zet. Bij een film valt het op het eerste gezicht vaak niet eens op wat het aanzettende voorval is. Het hoeft geen opvallende uiterlijke daad te zijn; het kan ook een gedachte zijn — een gedachte die de hoofdpersoon krijgt of die door de tegenstander wordt aangewakkerd. Hier is Christus de hoofdpersoon, zodat het heilsplan vanaf het begin aanwezig is, maar wat is het aanzettende voorval? Dat ontstaat wanneer Adam zich een bepaalde gedachte in het hoofd haalt: voor Adam is het aanzettende voorval een gedachte, want zonder die gedachte was er niets gebeurd.
Zoals Renza vanmorgen al aangaf, staat de katholiek voor de mozaïsche *Genesis* — het verhaal dat door Mozes is overgeleverd, opgebouwd uit motieven en beelden die zonder de juiste leessleutels gemakkelijk verkeerd worden begrepen. *Genesis* wordt op uiteenlopende manieren gelezen: fundamentalistisch, letterlijk of kritisch, met beelden als een boom, een vrucht en een sprekende slang. Ook de gnostici gaven er een eigen draai aan, door de boom van de kennis van goed en kwaad op te vatten als kennis in algemene zin, alsof de mens zondigt door de werkelijkheid te willen kennen. Zonder heldere leessleutels kun je alle kanten op met de tekst; zelfs satanisten hanteren er heel andere leessleutels voor.

De uitholling van de katholieke theologie begon op het moment dat de leessleutels die de Kerk in tweeduizend jaar had aangereikt, opzij werden geschoven — mede uit angst in de confrontatie met de moderne wetenschap. Men kreeg de indruk dat de Kerk moeite had om mee te komen in een wereld die sterk werd bepaald door wetenschappelijke en technologische vooruitgang. Bij veel gelovigen ontstond onbewust een soort minderwaardigheidscomplex — al gaven zij dat niet toe — en daardoor de vrees om de waarheid onverkort te blijven belijden. Zo ontstond de neiging tot compromis, kenmerkend voor het modernisme, dat de christelijke geloofswaarheden wil aanpassen aan de heersende tijdgeest. Maar eigentijdse stromingen veranderen voortdurend; wat vandaag actueel is, is dat over twintig jaar misschien niet meer, en biedt geen grond in de eeuwige waarheid. Dat leidde ook tot een evolutionistische benadering — een neodarwinistisch of voorzienigheidsmatig transformisme van de soorten — die zich moeilijk laat rijmen met de katholieke leer over *Genesis*.

Deze verschuiving hing samen met de nadruk op *literaire genres* bij het lezen van de Bijbel. Vanuit de vertelkunst gezien is de Bijbel een verhaal met een eigen aard. Zeker, er zijn wijsheidsteksten, geschiedenissen die dichter bij een kroniek staan en meer allegorische gedeelten, maar de Bijbel is geen wetenschappelijk vertoog of dichtbundel: het is bovenal een verhaal. Daarom vind ik het een logische tegenspraak om te zeggen dat *Genesis* slechts een verhaal is en er tegelijkertijd elke historische betekenis aan te ontzeggen. Bovendien wijst het Leergezag op een historische dimensie van *Genesis*. Als scenarioschrijver heb ik niet de formele papieren van een theoloog of exegeet, maar wanneer ik sommige redeneringen hoor, wil

ik toch wijzen op het buitengewone Leergezag: wanneer de Kerk definitief uitspraak doet over geloofswaarheden, geldt dat niet als een vrijblijvende of tijdelijke mening. Een paus kan niet zomaar tornen aan wat in het buitengewone Leergezag is vastgelegd, zoals op het Concilie van Trente, waar de historische werkelijkheid van Adam nadrukkelijk wordt verdedigd.
Toen men later de gedachte van evolutie probeerde te verzoenen met *Genesis*, bleek dat echter niet meer voldoende, en in 1909 verscheen een document van de Pauselijke Bijbelcommissie over het historische karakter van de eerste drie hoofdstukken van *Genesis*. Dat korte stuk geeft aan dat er symbolische en metaforische elementen aanwezig zijn, maar stelt tegelijk duidelijke kaders en leessleutels vast waarbinnen de interpretatie katholiek blijft — ankerpunten met een reële en historische draagwijdte voor de geloofsleer.
Enkele van die kernpunten zijn: de schepping uit het niets door God; de schepping van man en vrouw; het feit dat de mensheid gaaf en in genade werd geschapen, omdat een goede God haar niet gebrekkig kon scheppen; en de vrouw die op een eigen wijze uit de man voortkomt — een punt waarover aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw intens is gediscussieerd. Vervolgens is er de erfzonde: alleen Adam kon die als hoofd van de menselijke stam begaan, terwijl de vrouw werd verleid en niet de hoofdverantwoordelijke is, al denken veel gelovigen anders. En ten slotte de doorwerking van de erfzonde in de hele mensheid vanaf de conceptie, zoals ook de Catechismus van de Katholieke Kerk leert.

Andere pijlers van de heilsgeschiedenis zijn de verlossing, de plaats van Maria, de menswording en geboorte van de Verlosser, de strijd tegen het kwaad en het gevaar van eeuwig verlies, het laatste oordeel

en de verrijzenis van het vlees. Samen vormen zij de *verhalende ontwikkeling* die vertrekt vanuit het aanzettende voorval. Wie de erfzonde ontkent, haalt vanuit verhalend oogpunt de kern uit het verhaal: zonder aanzettende breuk verliest de verhaallijn haar spanning en samenhang.
Zonder erfzonde zou de komst van Christus immers niet op die manier nodig zijn geweest; de hele heilsgeschiedenis hangt ermee samen. Door met don Guido naar dit geheel te kijken, stappen we uit een louter axiomatische houding waarin dogma's soms onbegrepen blijven, en gaan we zien waarom dingen zijn gegaan zoals ze zijn gegaan. In verhalen word je soms midden in de actie geplaatst — als het ware in het tweede bedrijf — om spanning op te wekken, maar om het verhaal echt te begrijpen moet je uiteindelijk ontdekken wat het beginpunt en de aanleiding waren. Don Guido opent ons de ogen voor dat beginpunt rond de erfzonde en helpt ons de beweging te zien naar de menswording van het Woord, dat onder ons is komen wonen.

Daarna volgt de geschiedenis van de "zonen van God" en de "dochters der mensen" in de wereld na de zondvloed, en vervolgens de verkiezing van Abraham, waarmee God een verbond sluit en een weg van herstel begint. In dat verbondsvolk vallen bijzondere geboorten op — zoals bij Isaak, Samuël, Johannes de Doper en Simson — vaak uit vrouwen die eerder onvruchtbaar waren of in uitzonderlijke omstandigheden. Met koning David groeit de verwachting van de Messias, en wordt zichtbaar dat Gods heilsplan niet tot één afgelegen hoek beperkt blijft, maar op alle volken is gericht. Zo rijpt de geschiedenis toe naar de komst van de Messias en het ontstaan van de Kerk.

In de vertelkunst noemen we dat de *climax*: het beslissende keerpunt vlak voor de ontknoping, dat laat zien hoe het verhaal zich gaat oplossen. In het Evangelie vormt Jezus — zijn geboorte, lijden, sterven en verrijzenis — die climax, waaruit concreet de Kerk ontstaat als een nieuwe gemeenschap voor alle volken.
Zo komen we bij de *ontknoping*: de sacramenten en het offer dat het christelijke leven dragen. Het eerste sacrament is het Doopsel, dat ook in de tijd de ingang vormt: het brengt ons vanuit de natuurlijke staat in het leven van genade, maakt ons tot aangenomen kinderen van God en vraagt om het afwijzen van het kwaad om aan Christus toe te behoren. Maar kindschap door aanneming is nog niet het eindpunt; de bestemming is de volle deelname aan het goddelijke leven.
Daar ligt ook de zin van de verkondiging: evangeliseren is geen doel op zichzelf, maar heeft tot doel mensen in relatie met God te brengen binnen de Kerk en hen tot de sacramenten te leiden. Via de sacramenten wordt de mens innerlijk vernieuwd en teruggebracht tot gemeenschap met God.

Na het Doopsel volgen de andere sacramenten die aan die innerlijke vernieuwing bijdragen. Om te beginnen de Biecht, of het sacrament van de Verzoening — door velen ook genoemd het sacrament van de genezing van de ziel. De Biecht wordt vaak verkeerd begrepen, alsof zonde slechts een belediging is van een vertoornde God die gepaaid moet worden. In werkelijkheid verwondt zonde de mens en zijn ziel; in de Biecht ontvangen we door de bediening van de priester Gods barmhartigheid tot genezing van de ziel.

Dan is er de Eucharistie, de voorwaarde voor het leven in Christus en het hart van de katholieke Kerk. In de Eucharistie geeft Jezus Zichzelf

— zijn Lichaam en Bloed — om een proces van genezing en gemeenschap te voeden. Waar men vroeger in een meer axiomatisch geloof misschien uit gewoonte ter communie ging, vraagt een bewust geloof om innerlijke gerichtheid: omdat God onze vrijheid eerbiedigt, werkt de Eucharistie des te dieper wanneer we haar bewust ontvangen met het verlangen om van onze kwetsbaarheden en ongeordende neigingen te worden geheeld en naar het beeld van Gods kinderen te worden gevormd.

Vervolgens is er het Huwelijk, dat door Christus wordt ingesteld en vernieuwd. Jezus wijst op de oorsprong en vraagt trouw en verantwoordelijkheid. Huwelijkstrouw helpt helen wat door de oorspronkelijke breuk en door zwakheden is geraakt, want ontrouw belemmert de ware gemeenschap. Zoals Paulus schrijft, weerspiegelt de band tussen man en vrouw de liefde tussen Christus en de Kerk: geen louter natuurlijk verschijnsel of maatschappelijke gewoonte, maar een genade in Christus die ons tot duurzame trouw in staat stelt.

Daarna is er het Vormsel, verbonden met de Heilige Geest, als overgang naar een rijper en bewuster geloof. Als gedoopte word je geroepen om als volwassen christen de kracht van de Heilige Geest te ontvangen en je geloof persoonlijk te beleven, niet slechts uit traditie. Wanneer het Vormsel te formeel of te vroeg wordt ontvangen zonder innerlijke geraaktheid, haken veel jongeren later af. Het doel is juist een levende band met God op te bouwen, zodat de Geest in ons woont en ons leven daadwerkelijk vernieuwt.

Tot slot is er de Wijding, die ervoor zorgt dat er gewijde priesters zijn die de sacramenten bedienen in het spoor van de apostelen, zodat het christelijke leven gevoed blijft.

Hierbij denk ik aan twee treffende voorbeelden: sint Pio van Pietralcina en J.R.R. Tolkien. Sint Pio ging dagelijks ter communie en biechtte geregeld; hoewel hij een heilige priester was, bleef hij dagelijks rekenen op Gods barmhartigheid en genade. En Tolkien, de auteur van *In de ban van de ring*, was een diepgelovige leek die vaak biechtte en dagelijks naar de Mis ging. In zijn brieven spreekt hij op prachtige wijze over het Allerheiligste Sacrament als het middelpunt van het christelijke leven, waar het kwetsbare wordt opgenomen en vernieuwd met het oog op de eeuwigheid.

Bij de Apocalyps komen we bij de uiteindelijke voltooiing van het verhaal. De sacramenten vormen de ontknoping in de tijd, maar de Apocalyps brengt de voleinding van de geschiedenis: *"Zie, Ik maak alle dingen nieuw"*. Christus keert terug en vernieuwt de door het kwaad getekende wereld tot een grotere volheid en schoonheid. Letterlijk betekent *apocalyps* "openbaring" — het wegnemen van de sluier over wat nog verborgen was. Ook Fatima past in dat vergezicht van bekering en voltooiing. "Het einde der tijden" hoeft niet fatalistisch als louter vernietiging te worden opgevat, maar als het voltooien van de menselijke geschiedenis die opengaat voor de eeuwige tijd van God.

Tot slot kom ik bij het laatste leerstuk waar ik kort bij wil stilstaan: het laatste oordeel en de verrijzenis van het vlees. Volgens de katholieke leer gaat het laatste oordeel vooraf aan de uiteindelijke verrijzenis van het vlees, niet omgekeerd. Eerst moet de waarheid over goed en kwaad, over onze levensweg en over Gods gerechtigheid en barmhartigheid ten volle aan het licht komen; daarna volgt de verrijzenis van het vlees, waarin de mens als geheel — ziel en lichaam — deel krijgt aan de voltooiing.

Die lichamelijke dimensie is wezenlijk, want het gaat om de hele mens, niet om een losse ziel: bij de gedaanteverandering op de berg Tabor verschijnen Mozes en Elia tastbaar en stralend, omdat in de eeuwigheid de tijd niet lineair verloopt zoals wij die met onze zintuigen ervaren. De verrijzenis begint in kiem al in de sacramenten en vindt haar eindpunt aan het einde der tijden. Zo wijst dit alles ons op de zin van het toevertrouwen en toewijden van ons hele leven aan God, van begin tot voltooiing, om door zijn genade te worden vernieuwd. Daarmee is de hoofdlijn van mijn betoog hopelijk voor iedereen helder.